

Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Turizm ve Dışa Açıklık Arasındaki İlişki: 1974-2014 Dönemi¹

The Relationship Between Foreign Direct Investment, Tourism and Trade Openness in Turkey: The Period of 1974-2014

Harun TERZİ⁽²⁾, Seval AKBULUT BEKAR⁽³⁾

Öz: Bu çalışmada, 1974-2014 dönemi Türkiye ekonomisinde doğrudan yabancı yatırımlar (FDI), dışa açıklık (DA) ve turist sayısı (TS) değişkenleri arasındaki ilişki ARDL ve Dolado-Lütkepohl (DL) Granger Nedensellik yaklaşımları kullanılarak araştırılmıştır. DL Granger Nedensellik testi sonucunda; doğrudan yabancı yatırımlar ile dışa açıklık arasında çift yönlü pozitif bir nedensellik ilişkisi, turist sayısından doğrudan yabancı yatırımlara ve dışa açıklıktan turist sayısına doğru tek yönlü pozitif bir nedensellik ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. ARDL analizi sonucunda, doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde turist sayısı ve dışa açıklık değişkenlerinin etki ettiği tespit edilmiştir. Bulgular, doğrudan yabancı yatırımlar, dışa açıklık ve turist sayısının birbirini etkilediğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Turizm, Dolado-Lütkepohl ARDL.

JEL Sınıflandırma Kodları: F21, L83.

Abstract: This study investigates the relationship between foreign direct investment (FDI), trade openness (DA) and number of tourists (TS) variables in the Turkish economy during 1974-2014 period by using ARDL and Dolado-Lütkepohl (DL) Granger Causality Approaches. As a result of the DL Granger Causality test; there is a bidirectional positive causality relationship between foreign direct investments and trade openness, unidirectional positive causality relationship from the number of tourists to foreign direct investment and from trade openness to the number of tourists. As a result of the ARDL analysis, it is determined that the number of tourists and trade openness variables affect foreign direct investments. These results indicate that foreign direct investment, trade openness and the number of tourists affect each other.

Key Words: Foreign Direct Investment, Tourism, Dolado-Lütkepohl, ARDL

JEL Classification Codes: F21, L83.

1. Giriş

Küreselleşme ile birlikte ekonomik önemi ön plana çıkan turizm sektörü, 21. yüzyıl dünya ekonomisinde en hızlı gelişen sektör olup; gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede ekonomik büyümenin ve gelişmenin anahtarı olarak görülmektedir (Akin,

¹ Bu çalışma, 18-20 Mayıs tarihleri arasında Alanya Keykubat Üniversitesi tarafından düzenlenen II.Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu’nda bildiri olarak sunulmuştur.

⁽²⁾ Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü; hterzi@ktu.edu.tr

⁽³⁾ Karadeniz Teknik Üniversitesi, Vakfıkebir MYO, sevalakbulut@ktu.edu.tr

Geliş/Received: 07-06-2017, Kabul/Accepted: 13-12-2018

2012: 64). Turizm, modern ekonomilerde en dinamik sektörlerden biri iken, gelişmekte olan ülkeler için ise ekonomik büyüme ve kalkınmaya öncülük eden lokomotif sektör konumundadır (Işık, 2016:1-2). Ayrıca, dünyanın en büyük sektörlerinden biri olan turizm, ekonomik büyümeyi finanse etmede kullanılan ve giderek daha da önem kazanan bir döviz kaynağıdır (Yazdı vd., 2015:1).

Turizm, başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere birçok ülkede; istihdama, gelir düzeyine, dış ve iç borç yükünün hafiflemesine, ödemeler dengesine, refah düzeyinin yükselmesine önemli ölçüde katkı sağlamaktadır (Akın, 2012: 64). Bu bağlamda ülkeler ekonomik büyümelerini daha sürdürülebilir hale getirmek, istihdam seviyelerini yükseltmek ve sermaye yatırımları gerçekleştirmek için turizm gelirlerini arttırmayı hedeflemektedirler. Bu hedefler doğrultusunda ülkeler uluslararası organizasyonlara ev sahipliği yapmaya çalışmakta, bilimsel, kültürel ve spor alanında etkinlikler yapabilmek için çeşitli tesisler kurmakta, doğal, kültürel ve tarihi mirasları öne çıkararak ülkelerini daha cazip hale getirerek daha fazla tanıtım yapmaya çalışmaktadırlar (Kızılkaya vd., 2016: 203-204). Ülkenin sahip olduğu sosyokültürel yapıyı, tarihi ve doğal güzellikleri ekonomik kazanca dönüştüren turizm faaliyetleri, sağladığı döviz girdisiyle gelişmekte olan ülkelerin temel sorunlarından birisi olan dış ticaret/cari açıkların kapatılmasına, ödemeler dengesinin iyileştirilmesine de kaynak sağlamaktadır. Bu nedenle, turizm sektörünün gelişimi, özellikle gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere birçok hükümet için önemli bir hedef haline gelmiştir (Terzi ve Pata, 2016: 46).

Turizm sektörü, sermaye, altyapı, bilgi ve küresel pazarlama ve dağıtım zincirlerine erişim gerektiren bir faaliyettir. Bu nedenle, turizmin gelişimi ve ekonomik büyümenin sağlanması için finansal kaynakların bulunması kritik öneme sahiptir. Bu doğrultuda, özellikle gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yabancı yatırımlar, uluslararası hava limanları, otoyollar, oteller ve modern teknolojiler gibi turizm sektörünün temel taşları olan sermayenin ve altyapının sağlanması, turizmin gelişmesinde önemli rol oynamaktadır (Samimi vd., 2013: 61). Turizm sektörü açısından yabancı sermayenin önemi, yatırımlar için gerekli finansmanın sağlanması yanında, yönetim becerilerinin geliştirilmesi ve özellikle dış pazar olanaklarının geliştirilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır (Ege, 2006: 42-43).

Doğrudan yabancı yatırımlar, gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelerdeki turizm sektörüne fiziki altyapı ve standart hizmetleri getirmenin yanı sıra, özellikle oteller, restoranlar ve dinlenme merkezlerinde, turizm sektörü tesislerinin temelini de yükseltmektedir (Pham ve Tran, 2015: 1292). Diğer bir ifadeyle doğrudan yabancı yatırımlar, sermaye, altyapı ve bilginin geliştirilmesinde ve turizmde küresel pazarlamaya erişim sağlanmasında en etkili motorlardan biri olarak görülmektedir (Andergassen ve Cardela, 2009: 2). Ayrıca doğrudan yabancı yatırımlar, turizm sektöründe gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki açıklık oranını da azaltmaktadır (Samimi vd., 2013: 60-61). Bu doğrultuda, doğrudan yabancı yatırımlar küresel ekonomide giderek daha önemli bir rol oynamakta, özellikle turizm sektörü ve ülke ekonomisi üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olmaktadır (Tang vd., 2007: 25; Samimi vd., 2013: 60-61).

Turizm sektörünün de, doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde etkili olduğu savunulmaktadır. Turistlerin ev sahibi ülkedeki konaklama, yemek, ulaşım tesisleri, eğlence gibi mal ve hizmetleri genellikle talep etmeleri nedeniyle, ülkeye gelen turist

sayısının sebep olduğu talep artışı daha fazla yatırıma neden olacaktır. Artan turizm talebini karşılamak için uluslararası otel firmaları, marka yaygınlığını arttırarak doğrudan yabancı yatırımları etkilemektedir. Bununla birlikte, uluslararası turizm potansiyel yatırımcıların, ziyaret edilen ülkenin çevresini birinci elden tecrübe etmesine ve mevcut yatırım fırsatları hakkında bilgi edinmesine olanak tanıyarak yatırım fırsatlarının belirlenmesine yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla, turizm sektörüne yapılan yatırım, mükemmel oteller ve ulaşım tesisleri gibi gelişmiş turistik altyapıya ve tema parkları gibi turistik faaliyetlerde artışa neden olabilecek yeni turistik mekanlara yol açacaktır (Tang vd., 2007: 27; Sanford ve Dong, 2010: 205; Fereidouni ve Al-muali, 2014: 105). Turizm sektörü doğrudan yabancı sermaye yatırımları için hem sürükleyicilik özelliğine sahip bir sektör olarak gelişmekte; hem de yarattığı dışsallık açısından ülke ekonomisine en fazla katkıda bulunabilecek bir sektör niteliği kazanmaktadır. Bu nedenle, özellikle doğrudan yatırım şeklinde yabancı sermaye girişleri konusunda yapılacak düzenlemelerde turizm sektörünün dikkate alınması, sözkonusu sektör için özel düzenlemelere gidilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda, Türkiye’nin sahip olduğu tarihsel, kültürel ve doğal kaynaklar rakipleri ile karşılaştırıldığında, önemli avantajlara sahip olduğu görülmektedir. Turizm sektörünün Türkiye ekonomisi açısından özel bir sektör olarak ele alınması ve yatırımlara ayrı bir öncelik ve ağırlık verilmesi önem arz etmektedir (Selek, 2009: 69; Ege, 2006: 54-55).

1980’li yıllardan itibaren uygulanan serbestleşme politikalarıyla birlikte dışa açılan Türkiye’de; doğrudan yabancı yatırımlar ve turizm sektörü arasındaki ilişki, son yıllarda önem kazanmıştır. Ayrıca ülkeler arasındaki dışa açıklık seviyesi, doğrudan yabancı yatırım ve turizmi birbirine bağlayan ortak bir özelliktir, ancak literatürde bu üç değişken arasındaki ilişkiyi birlikte araştıran çalışma az sayıdadır. Dolayısıyla bu çalışmada, doğrudan yabancı yatırımlar, turizm sektörü ve dışa açıklık düzeyi arasındaki ilişki araştırılarak turizm ve doğrudan yabancı yatırımlar ile ilgili uygulanacak politikalara katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışma dört bölüme ayrılmıştır. Giriş bölümünü takiben ikinci bölümde literatür özeti sunulmuştur. Üçüncü bölümde veri seti, yöntem ve bulgular verilmiştir. Son bölümde, sonuç ve önerilerde bulunulmuştur. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı; 1974-2014 dönemi Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar, turizm ve dışa açıklık arasındaki ilişkinin araştırılması, söz konusu ilişkinin DL ve ARDL yaklaşımı ile analiz edilmesidir.

2. Literatür

Literatürde, doğrudan yabancı yatırımlar, turizm ve dışa açıklık arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar genellikle üç grupta toplanmaktadır. Birinci grup çalışmalarda (Dunning ve McQueen (1981); Tisdell ve Wen (1991); Contractor ve Kundu (1995); Dunning ve Kundu (1995); Halley ve Halley (1997); Kundu ve Contractor (1999); Sanford ve Dong (2000); Willem ve Nair (2006), Endo (2006); Tang vd. (2007); Garcia-Flores vd. (2008); Subbarao (2008); Moore ve Craigwell (2008); Selvanathan vd. (2009); Chen (2010); Katircioğlu (2011); Salleh vd. (2011); Sharma vd. (2012); Peric ve Radic (2011; 2015; 2016); Samimi vd. (2013); Fereidouni ve Al-muali (2014); Pham ve Tran (2015); Yazdı vd. (2015); Tomohara (2016); Bezuidenhout ve Grater (2016) vb); doğrudan yabancı yatırımlar ile turizm; ikinci grup çalışmalarda (Erdal ve Tatoğlu (2002); Vergil ve Çeştepe (2006); Yapraklı (2006); Karagöz (2007); Kar ve Tatlısöz (2008); Tari ve Bıdırdı (2009); Altıntaş (2009); Özcan ve Arı (2010);

Zeren ve Ergun (2010); Vijayakumar vd. (2010); Eşiyok (2011); Sakyi vd. (2015); Şahbaz vd. (2016); Topallı (2016) vb.), doğrudan yabancı yatırımlar ile dışa açıklık; üçüncü grup çalışmalarda (Kulendran ve Wilson (2000); Shan ve Wilson(2001); Khan vd. (2005); Katircioğlu (2006); Polat vd. (2010); Kadir ve Jusoff (2010); Wong ve Tang (2010); Gallego vd. (2011); Surugiu ve Surgui(2011); Bozkurt ve Topçuoğlu (2013); Tandoğan ve Genç (2016); vb.) ise turizm ile genellikle dışa açıklık arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Bu kısımda birinci, ikinci ve üçüncü grupta yer alan çalışmaların bazılarında Tablo 1’de bahsedilmiştir.

Tablo 1. Literatür Özeti

<i>Yazar(lar)</i>	<i>Ülke(ler)/Dönem</i>	<i>Yöntem</i>	<i>Bulgu(Nedensellik)</i>
Sanford ve Dong (2010)	ABD 1988-1997	Tobit yöntemi	T→FDI(pozitif)
Yapraklı (2006)	Türkiye 1970-2006	Çoklu Eşbütünleşme/ ECM	DA→FDI(pozitif)
Karagöz (2007)	Türkiye 1970-2005	JJ / ECM / Granger	DA→FDI(pozitif)
Moore ve Craigwell (2008)	21 Küçük Ada Ülkesi 1980-2004	Panel	T↔FDI(pozitif)
Kar ve Tatlısöz (2008)	Türkiye 1980-2003	EKK	DA→FDI(pozitif)
Selvanathan vd. (2009)	Hindistan 1995:2-2007:2	VAR	FDI→T
Wong ve Tang(2010)	Singapur 1986:1-2008:2	Toda-Yamamoto	T↔DA (pozitif)
Surugiu ve Surugiu (2011)	Romanya 1990-2009	JJ / ECM	DA→T
Katircioğlu (2011)	Türkiye 1970-2005	ARDL/ Granger	T→FDI
Salleh ve diğerleri(2011)	Malezya, Singapur, Tayland, Çin ve Hong Kong 1978-2008	ARDL	T↔FDI (Hong Kong) T→FDI (Malezya ve Tayland)
Arık vd., (2014)	Brezilya, Çin, Hindistan, Rusya, Meksika, Endonezya, Türkiye 1990-2011	Panel	DA→FDI
Pham ve Tran (2015)	Türkiye 1980-2012	JJ / Granger	T→FDI
Aydemir ve Genç (2015)	Türkiye 1991:4-2014:3	Eşbütünleşme/ DEKK	DA→FDI(pozitif)
Peric ve Radic (2015)	Hırvatistan 2000:1-2012:4	JJ	FDI→T
Yazdı vd. (2015)	İran 1985-2013	ARDL/ JJ / Granger	T→FDI
Tandoğan ve Genç (2016)	Türkiye 1980-2013	Toda-Yamamoto	T↔DA
Tomohara (2016)	Japonya 1996-2011	GMM	T→FDI
Işık (2016)	Türkiye 1985-2014	ARDL/ECM	T→FDI

Not: T: Turizm, FDI: Doğrudan yabancı yatırımlar, DA: Dışa açıklık, EKK: En Küçük Kareler yöntemi, DEKK:Dinamik En Küçük Kareler yöntemi, ECM: Hata düzeltme modeli, GMM: Genelleştirilmiş momentler yöntemi, JJ: Johansen-Juselius Eşbütünleşme, ARDL: Gecikmesi dağıtılmış otoregresif model, VAR: Vektör Otoregresif model.

3. Veri Seti, Yöntem ve Bulgular

Çalışmada, 1974-2014 dönemi Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar, dışa açıklık ile turizm arasındaki ilişkinin analizinde kullanılan değişkenlere ait bilgiler Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlerin Tanımı

Değişkenler	Kısaltmaları	Kaynak
FDI	Doğrudan yabancı yatırım	WDI
DA	Dışa Açıklık (Mal İhracatı+Mal İthalatı /Nominal GSYH(\$))	WDI
TS	Turist sayısı	WDI

Değişkenler logaritması alındıktan sonra analize tabi tutulmuştur. Çalışmada, serilerin durağanlık seviyelerinin belirlenmesi için genişletilmiş Dickey Fuller-ADF (1979), Phillips-Perron-PP (1988) ve Dickey Fuller – Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (DF-GLS) (1996) birim kök testleri kullanılmıştır. FDI, DA ile TS değişkenlere ait durağanlık seviyelerinin belirlenmesi için uygulanan ADF, PP ve DF-GLS birim kök testi sonuçları Tablo 3’te gösterilmektedir. Tablo 3’te, ADF, PP ve DF-GLS testleri yardımıyla serilere ait hesaplanan t istatistiklerinin mutlak değerlerinin, MacKinnon (1996) kritik mutlak değerlerinin küçükse (büyükse) serilerin durağan olmadığı (durağan olduğu); birim kök taşıdığı (taşımadığı) kabul edilmektedir.

Tablo 3. ADF, PP ve DF-GLS Birim Kök Testleri

Değişkenler	ADF Testi		PP Testi		DF-GLS Testi		
	C	C+T	C	C+T	C	C+T	
FDI	-1.17	-4.50^a	-0.83	-4.50^a	-0.94	-4.00^a	
TS	-0.35	-2.33	-0.35	-2.43	1.22	-2.33	
DA	-1.17	-4.65^a	-1.12	-2.83	-0.60	-2.71	
Δ FDI	-8.81^a	-8.73^a	-9.50^a	-9.32^a	-8.54^a	-8.80^a	
Δ TS	-6.17^a	-4.80^a	-6.17^a	-6.12^a	-4.39^a	-5.40^a	
Δ DA	-5.70^a	-4.72^a	-6.20^a	-6.47^a	-5.39^a	-4.68^a	
Anlamlılık Düzeyi	%1	-3.60	-4.20	-3.60	-4.20	-2.62	-3.77
	%5	-2.93	-3.52	-2.93	-3.52	-1.94	-3.19
	%10	-2.60	-3.19	-2.60	-3.19	-1.61	-2.89

Tablo 3’teki sonuçlara bakıldığında; ADF, PP ve DF-GLS birim kök testlerine göre FDI serisi seviyesinde I(0), TS serisi 1.farkında I(1) durağandır. DA serisi ise ADF testine göre seviyesinde I(0) durağan iken, PP ve DF-GLS testlerine göre 1.farkında I(1)’de birim kök içermediği görülmektedir. Değişkenler arasındaki ilişki, Dolado-Lütkepohl Granger Nedensellik (1996) (DL) ve ARDL yöntemleri yardımıyla analiz edilmiştir.

3.1. Dolado-Lütkepohl (DL) Granger Nedensellik Analizi

DL Granger nedensellik yöntemi iki aşamada uygulanmaktadır. Birinci aşamada, klasik VAR modelinde LR, FPE, AIC, SIC ve HQ kriterleri kullanılarak optimal gecikme uzunluğu, k, belirlenir. Daha sonra, k+1 gecikme uzunluğuna sahip geliştirilmiş VAR (k+1) modeli tahmin edilir². Tahmin edilen VAR modelinin

² DL Granger nedensellik testinin Toda-Yamamoto (1995) Granger nedensellik testinden farkı, VAR modelinin VAR(k+ d_{max}) biçiminde değil, VAR(k+1) modeli olarak tahmin edilmesidir. DL Granger

sorunsuz ve istikrarlı olduğunu belirlemek için, AR birim kök istikrarlılık testi ile diagnostik testler (otokorelasyon, değişen varyans, normallik testi) yapılır. İkinci aşamada, değişkenler arasında nedenselliğin sınanması için VAR(k+1) modelindeki k gecikmeli katsayı matrisine değiştirilmiş Wald (MWALD) testi uygulanır. FDI, DA ile TS değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisinin DL nedensellik testi yardımı ile analizinde (1) nolu denklem oluşturulmuştur.

$$\begin{bmatrix} \ln FDI_t \\ \ln DA_t \\ \ln TS_t \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \beta_1 \\ \beta_2 \\ \beta_3 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \beta_{11,1} & \beta_{12,1} & \beta_{13,1} \\ \beta_{21,1} & \beta_{22,1} & \beta_{23,1} \\ \beta_{31,1} & \beta_{32,1} & \beta_{33,1} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \ln FDI_{t-1} \\ \ln DA_{t-1} \\ \ln TS_{t-1} \end{bmatrix} + \dots + \begin{bmatrix} \beta_{11,k} & \beta_{12,k} & \beta_{13,k} \\ \beta_{21,k} & \beta_{22,k} & \beta_{23,k} \\ \beta_{31,k} & \beta_{32,k} & \beta_{33,k} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \ln FDI_{t-k} \\ \ln DA_{t-k} \\ \ln TS_{t-k} \end{bmatrix} \\ + \begin{bmatrix} \beta_{11,p} & \beta_{12,p} & \beta_{13,p} \\ \beta_{21,p} & \beta_{22,p} & \beta_{23,p} \\ \beta_{31,p} & \beta_{32,p} & \beta_{33,p} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \ln FDI_{t-p} \\ \ln DA_{t-p} \\ \ln TS_{t-p} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \varepsilon_{1t} \\ \varepsilon_{2t} \\ \varepsilon_{3t} \end{bmatrix} \quad (1)$$

(1) nolu denklemde ifade edilen VAR (k+1) modelinde; k optimal gecikme uzunluğunu, p ise (k+1) toplamını temsil etmektedir. VAR(k+1) modelindeki k gecikmeli katsayı matrisine uygulanan Wald testi sonucunda $\beta_{12,1...k} \neq 0$ ise DA'dan FDI'ya, $\beta_{13,1...k} \neq 0$ ise TS'den FDI'ya doğru; $\beta_{21,1...k} \neq 0$ ise FDI'dan DA'ya, $\beta_{23,1...k} \neq 0$ ise TS'den DA'ya doğru; $\beta_{31,1...k} \neq 0$ ise FDI'dan TS'ye, $\beta_{32,1...k} \neq 0$ ise DA'dan TS'ye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu kabul edilir. $\beta_{12,1...k} \neq 0$ ile $\beta_{21,1...k} \neq 0$ birlikte sıfıra eşit değilse FDI ile DA arasında; $\beta_{13,1...k} \neq 0$ ile $\beta_{31,1...k} \neq 0$ ise FDI ile TS arasında; $\beta_{23,1...k} \neq 0$ $\beta_{32,1...k} \neq 0$ ise DA ile TS arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılır. DL Granger nedensellik testi için oluşturulan VAR modelinde optimal gecikme uzunluğunun (k); LR, FPE, SIC ve HQ kriterlerine göre 1 iken, AIC kriterine göre 4 olduğu Tablo 4'te görülmektedir.

Tablo 4. Optimal Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-69.967	NA	0.011564	4.053	4.185	4.099
1	25.131	169.065*	9.70e-05*	-0.729	-0.201*	-0.545*
2	30.011	7.862	0.000124	-0.500	0.423	-0.178
3	41.136	16.069	0.000113	-0.618	0.700	-0.158
4	52.477	14.490	0.000105	-0.748*	0.966	-0.149
5	58.155	6.309	0.000139	-0.564	1.547	0.172

LR, FPE, SIC ve HQ kriterlerine göre optimal gecikme uzunluğu 1 olarak oluşturulan VAR (1+1) modelinde otokorelasyon ve değişen varyans sorunu mevcuttur. AIC kriterine göre optimal gecikme uzunluğu 4 olarak oluşturulan VAR (4+1) modelinin sorunsuz olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle optimal gecikme uzunluğu 4'e göre oluşturulan VAR modelinde diagnostik testlerde sorun olmadığı için VAR (4+1) modeli tercih edilmiştir. DL Granger nedensellik testi için oluşturulan VAR (4+1) gecikmeli geliştirilmiş VAR (5) modeli EKK yöntemi ile tahmin edilmiştir. Tahmin edilen VAR(5) modelinin istikrarlı, AR karakteristik polinomun ters köklerinin 1'den küçük olduğu, değişen varyans sorununun bulunmadığı, otokorelasyon sorununun olmadığı ve hata terimlerinin normal dağıldığı Tablo 5'te görülmektedir.

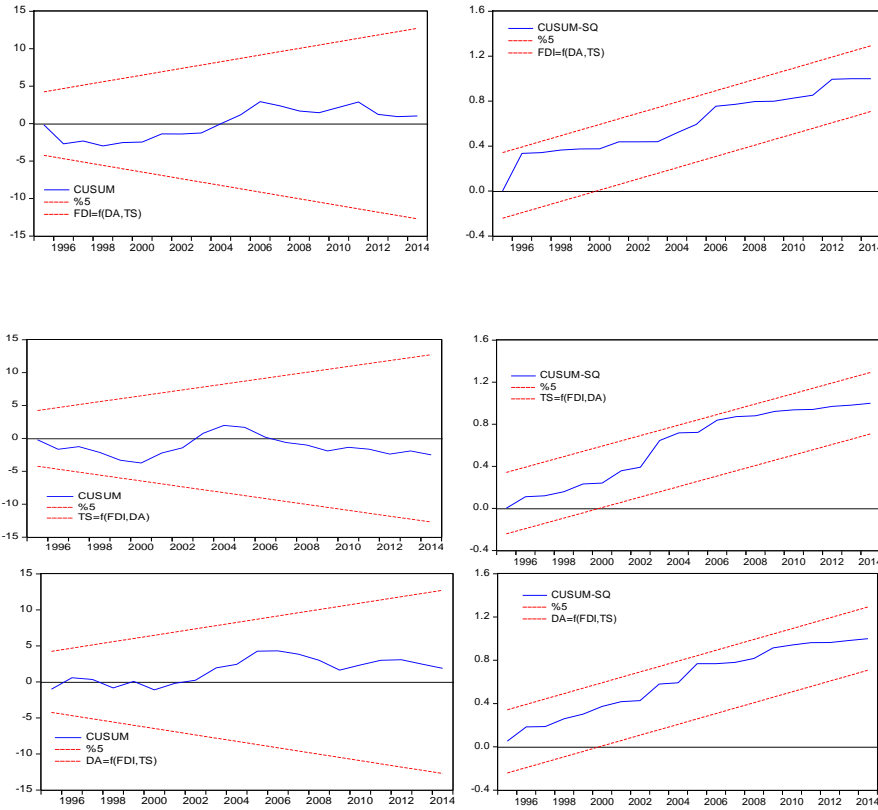
nedensellik testinde, diğer eşbütünlüşme derecelerinden daha iyi nedensellik performansı gösterdiği için $d_{\max}=1$ olarak seçilmektedir (Apergis ve Tang, 2014:26).

Tablo 5. DL Granger Nedensellik Testi Sonucu

VAR(5) Model(OLS)	Wald ist.	P-değeri	Nedensellik	JB	LM	White	AR kökleri
FDI→DA DA→FDI	21,46 21,03	0,00 ^a 0,00 ^a	+ FDI→ DA (0,02)+ DA→ FDI (1,12)	0,31	>0,11	0,29	1<0,98
FDI→TS TS→FDI	2,13 8,86	0,71 0,06 ^c	Nedensellik yok, + TS→ FDI (0,69)				
DA→TS TS→DA	24,88 2,28	0,00 0,68	+ DA→ TS (0,37) Nedensellik yok.				

Not:a:%1 seviyesinde , b:%5 seviyesinde, c:%10 seviyesinde anlamlıdır.Tamamı tes sonuçları (JB,LM,White testi p değeri sonuçları 0.10' dan büyük olduğu için modelde sorun yoktur).

Tablo 5’te, DL Granger nedensellik testi analizi sonucuna göre, FDI ile DA arasında çift yönlü pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisinin var olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca TS değişkeninden FDI’ya ve DA değişkeninden TS’ye doğru tek yönlü pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca VAR(5) modelinin güvenilirliği için katsayıların da istikrarlı olması önem arz etmektedir. Bu bağlamda katsayıların istikrarlılığı hakkında bilgi veren Cusum ve Cusum-sq (Yinelemeli Hata Terimlerinin Kümülatif Toplamı) grafikleri Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. VAR(5) Modeline Ait Cusum-Cusum-sq Grafikleri

Şekil 1’de yer alan grafiklere göre, VAR(5) modelini oluşturan FDI, TS ve DA değişkenlerine ait katsayılar istikrarlıdır.

3.2. ARDL Yaklaşımı

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin ortaya konulmasında kullanılan Engle-Granger (1987) ve Johansen-Juselius(1990) eşbütünlüşme testlerinde değişkenlerin aynı dereceden eşbütünlüşük olması gerekirken, farklı derecelerden bütünlüşük değişkenler arasında ilişkinin sınanmasında ise Pesaran vd.(2001) tarafından geliştirilen ARDL yaklaşımı kullanılmaktadır. Çalışmada, ADF, PP ve DF-GLS birim kök testleri sonucunda değişkenlerin farklı eşbütünlüşük derecelerine sahip olmasından dolayı eşbütünlüşük ilişkisinin sınanması için ARDL yaklaşımı tercih edilmiştir. ARDL yaklaşımı, sınır testi ile eşbütünlüşük ilişkisinin tespit edilmesi, uzun dönem ARDL modelinin kurularak uzun dönem katsayıları ile ARDL Hata Düzeltme modeli tahmin edilerek kısa dönem katsayılarının belirlenmesi olmak üzere üç ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci aşamada, uygun gecikme uzunluğu AIC, SIC VE HQ vb. kriterler ile belirlenmiş ve ARDL Sınır testi için kısıtlanmamış hata düzeltme modeli tanımlanmıştır. Modelde trendin anlamlı olduğu tespit edilmiş ve analize dahil edilmesine karar verilmiştir. Bu doğrultuda, çalışmada Kısıtsız Hata Düzeltme modeline dayalı olan sınır testi için (2) nolu denklem oluşturulmuştur.

$$\Delta FDI_t = \beta_0 + \beta_1 \text{trend} + \sum_{i=1}^m \beta_i \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=0}^n \delta_i \Delta TS_{t-i} + \sum_{i=0}^p \pi_i \Delta DA_{t-i} + \mu_i FDI_{t-1} + \sigma_i TS_{t-1} + \alpha_i DA_{t-1} + u_t \quad (2)$$

(2) nolu denklemde m,n,p değişkenlere ait optimal gecikme uzunluklarını temsil etmektedir. Çalışmada ARDL modeli, bağımlı değişken FDI, bağımsız değişken TS ve DA değişkenleri olarak kurulmuştur³. ARDL yaklaşımında uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi için Eviews 9 programı kullanılarak maksimum gecikme uzunluğu 4 olarak tespit edilmiş, değişkenler arasında farklı gecikme kombinasyonları sınanarak en düşük değeri veren model, en uygun model olarak seçilmiştir. Bu bağlamda AIC, SIC ve HQ gibi bilgi kriterlerine göre kısa ve uzun dönem ilişkileri analiz etmek için sınanan en uygun model, ARDL(1,0,4) modeli olarak belirlenmiştir.

Uygun gecikme uzunlukları belirlendikten sonra değişkenler arasında eşbütünlüşük ilişkisinin sınanması için F testi yapılmıştır. ARDL Sınır testinde kullanılacak olan F istatistiği için tahmin edilecek olan (2) nolu denklemde değişkenler arasında eşbütünlüşük ilişkisinin olmadığı ifade eden sıfır hipoteze ($H_0: \mu_i = \sigma_i = \alpha_i = 0$) karşı, değişkenler arasında eşbütünlüşük ilişkisi olduğunu ifade eden alternatif hipotez ($H_1: \mu_i \neq \sigma_i \neq \alpha_i \neq 0$) test edilmektedir. Seviyesinde değişkenlere uygulanan Wald testi yardımıyla hesaplanan F istatistiği, çalışmada gözlem sayısı 41 olduğu için Narayan (2005) tablo alt kritik değer I(0) ve üst kritik değer I(1) ile karşılaştırılır⁴. F istatistiği değeri, I(1) üst sınırdan büyükse seriler arasında eşbütünlüşük ilişkisinin olduğu; I(0) alt sınırdan küçükse seriler arasında eşbütünlüşük ilişkisinin olmadığı; I(0) ile I(1) arasında yer alıyorsa eşbütünlüşük ilişkisinin belirsiz olduğu sonucuna ulaşılır. (2) nolu denklemde, sınır testi için hesaplanan F-istatistiği değerlerinin %5

³ Bağımlı değişken olarak TS ve DA değişkenlerine ait uygun ARDL modeli elde edilmediğinden dolayı çalışmaya konulmamıştır.

⁴ F istatistiği, 500-1000 gözleme sahip büyük örnekler için Pesaran vd (2001) tablo kritik değerleriyle, 30-80 gözleme sahip küçük örnekler için Narayan(2005) tablo kritik değerleri ile karşılaştırılarak eşbütünlüşük ilişkisine karar verilir.

anlamlılık seviyesinde üst kritik değerinden büyük olduğu ve seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu tespit edilmiştir. Sınır testi sonuçları Tablo 6’da gösterilmektedir.

Tablo 6. Sınır Testi Sonuçları

k (Bağımsız değişken sayısı)	F istatistiği	
2	7.218*	
	Alt Sınır I(0)	Üst Sınır I(1)
%5	5.36	6.37

Not: *% 5 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Kritik değerler, Narayan (2005:1990) çalışmasında yer alan sabitli ve trendli model için Case(V)’de sunulan k=2 durumuna ait değerlerdir.

Sınır testi sonucunda değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra ikinci aşamada değişkenlere ait uzun ve kısa dönem ilişkileri belirlemek için bağımlı ve bağımsız değişkenlere ait gecikme uzunlukları, AIC vb. kriterlere göre seçilen ARDL(1,0,4) modeli (3) nolu denklemdeki gibi oluşturulmuştur.

$$FDI_t = \beta_0 + \beta_1 \text{trend} + \sum_{i=1}^1 \beta_{2i} FDI_{t-i} + \sum_{i=0}^0 \beta_{3i} TS_{t-i} + \sum_{i=0}^4 \beta_{4i} DA_{t-i} + u_t \quad (3)$$

Seçilen ARDL(1,0,4) modelinin uygun ve istikrarlı olduğunu ortaya koymak için diagnostik testler yapılmıştır. Hata terimlerinde ardışık bağımlılık sınanması için Breusch-Godfrey LM, normal dağılıp dağılmadığını belirlemek için Jarque-Bera, değişen varyansın olup olmadığını ortaya koymak için Harvey, White ve Breusch-Pagan-Godfrey ile model kurma hatası olup olmadığı test etmek için Ramsey Reset testleri kullanılmıştır. (3) nolu denklemde oluşturulan ARDL (1,0,4) modeli tahmin edilmiş ve elde edilen bulgular Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7. ARDL (1,0,4) Modeli Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	P değeri
FDI(-1)	0.204	0.115	1.772	0.087
TS	0.295	0.219	5.896	0.000
DA	0.316	0.265	1.189	0.244
DA(-1)	1.036	0.375	2.759	0.010
DA(-2)	-0.775	0.254	-3.042	0.005
DA(-3)	-0.394	0.212	-1.861	0.073
DA(-4)	1.155	0.300	3.848	0.000
C	-6.733	3.761	-1.789	0.084
@TREND	-0.066	0.0247	-2.686	0.012
Diagnostik(Tamusal) Testler				
R ² =0.94	Adj R ² =0.92	Breusch –Godfrey LM Testi = 1.62(0.19)		
Ramsey Reset Testi= 0.32 (0.76)		Jarque-Bera Normallik Testi = 1.11 (0.57)		
Değişen Varyans Testleri		Harvey= 2.23(0.18)		
		ARCH = 1.09(0.30)		
		Breusch Pagan Godfrey=0.53(0.81)		

Tablo 7’de görüldüğü gibi, TS katsayısı istatistiksel olarak anlamlıdır. DA katsayısı istatistiksel olarak anlamsız olsa da gecikmeli değerleri anlamlıdır. DA katsayısının FDI üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlıdır. ARDL(1,0,4) modelinde otokorelasyon

olmadığı, değişen varyans sorunun bulunmadığı, hata terimlerinin normal dağılımına sahip olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, kurulan ARDL(1,0,4) modelinin sorunsuz olduğu tespit edilmiştir. Değişkenler arasında ARDL(1,0,4) modeline ait uzun dönem katsayıları Tablo 8’de gösterilmektedir.

Tablo 8. ARDL (1,0,4) Modeline ait Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	P değeri
TS	0.628	0.397	4.096	0.000
DA	0.680	0.217	7.729	0.000
C	-8.460	5.612	-1.507	0.142
@TREND	-0.083	0.039	-2.103	0.044

Tablo 8’de görüldüğü gibi, ARDL(1,0,4) modeline ait uzun dönem katsayıları anlamlı bulunmuştur. TS ile DA değişkenlerinden FDI değişkenine doğru uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisinin var olduğu tespit edilmiştir. ARDL(1,0,4) modelinden türetilen hata düzeltme modeli ile kısa dönem katsayıları elde edilecektir. ARDL(1,0,4) modeline ait hata düzeltme modeli (4) nolu denklemdeki gibi kurulmuştur.

$$\Delta FDI_t = \alpha_0 + \beta_1 \text{Trend} + \sum_{i=1}^1 \omega_i \Delta FDI_{t-i} + \sum_{i=1}^0 \phi_i \Delta TS_{t-i} + \sum_{i=1}^4 \rho_i \Delta DA_{t-i} + \tau ECT_{t-1} + u_t \quad (4)$$

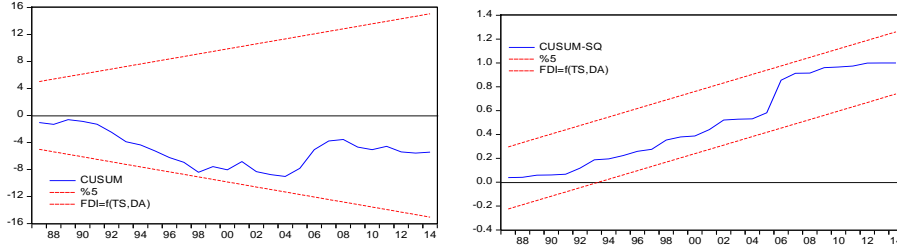
(4) nolu denklemdeki katsayılar, modelin kısa dönem katsayılarını göstermektedir. ECT_{t-1} hata düzeltme terimidir. Bu terime ait τ katsayısının, 0 ile -1 arasında bir değer alması durumunda uzun dönem denge durumuna bir yaklaşma, pozitif bir değer alması durumunda uzun dönem denge durumundan uzaklaşma olduğunu göstermektedir. τ katsayısının negatif ve anlamlı olması beklenmektedir. Tablo 9’da, (4) nolu denklemi temsil eden hata düzeltme modeline ait kısa dönem katsayılar yer almaktadır.

Tablo 9. ARDL (1,0,4) Hata Düzeltme Modeli

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği	P değeri
D(TS)	0.295	0.219	5.896	0.000
D(DA)	0.316	0.265	1.189	0.244
D(DA(-1))	0.775	0.254	3.042	0.005
D(DA(-2))	0.394	0.212	1.861	0.073
D(DA(-3))	-1.155	0.300	-3.848	0.000
D(@TREND())	-0.066	0.024	-2.686	0.012
CointEq(-1)	-0.795	0.115	-6.911	0.000

Tablo 9’da görüldüğü gibi, kısa dönem katsayılarından D(TS), pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. D(DA) katsayısının kısa dönemde pozitif fakat istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. D(DA) katsayısının gecikmeli değerlerinin ise istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Ayrıca hata düzeltme terimi ECT_{t-1} katsayısı, negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre, kısa dönemdeki sapmaların %79’unun bir sonraki dönemde giderilmekte ve uzun dönem dengesine hızlı bir şekilde ulaşılmaktadır. ARDL(1,0,4) modelinde uzun döneme ait

katsayıların istikrarlılığını ve modelde yapısal kırılmanın olup olmadığını sınamak için kullanılan Cusum ve Cusum-sq grafikleri Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2. ARDL(1,0,4) Modeline ait Cusum ve Cusum-sq Grafikleri

Şekil 2’deki ARDL(1,0,4) modeline ait Cusum ve Cusum-sq grafiklerine göre, kısa dönem katsayılarına ilişkin olarak hata düzeltme teriminin elde edilmesinde kullanılan uzun dönem katsayılarının istikrarlı olduğu ve herhangi bir yapısal kırılmanın olmadığı tespit edilmiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, Türkiye’de 1974-2014 dönemleri arasında doğrudan yabancı yatırımlar, dışa açıklık ve turist sayısı arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığı test edilmiştir. Nedensellik ilişkisini test etmek amacıyla Dolado-Lütkepohl (DL) Granger nedensellik testi ve ARDL yöntemi kullanılmıştır. DL Granger nedensellik testi sonucunda; doğrudan yabancı yatırımlar ile dışa açıklık arasında çift yönlü pozitif istatistiksel olarak anlamlı ilişki var iken; turist sayısından doğrudan yabancı yatırımlar ve dışa açıklıktan turist sayısına doğru tek yönlü pozitif istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. ARDL analizi sonucunda doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde kısa ve uzun dönemde turist sayısı ve dışa açıklık düzeyinin etki ettiği görülmektedir. Analizden elde edilen bulgularda, Türkiye ekonomisinde doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde turist sayısının pozitif etkisi olduğu görülmektedir. Ayrıca, 1974-2014 dönemi Türkiye ekonomisinde gelen turist sayısından ve dışa açıklık düzeyinden doğrudan yabancı yatırımlara doğru uzun dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bulgular, Türkiye için yapılan çalışmalardan Yapraklı (2006), Karagöz (2007), Kar ve Tatlısöz (2008), Katırcıoğlu (2011), Pham ve Tran (2015), Aydemir ve Genç (2015), Işık (2016), Tandoğan ve Genç (2016)’ın çalışmaları ile diğer ülkeler için yapılan çalışmalardan Moore ve Craigwell (2008), Wong ve Tang (2010), Surugiu ve Surugiu (2011), Salleh vd. (2011), Arık vd. (2014), Peric ve Radic (2015), Yazdı vd. (2015), Tomohara (2016) çalışmaları destekler niteliktedir.

Sonuç olarak, yapılan analizlere göre Türkiye ekonomisinde dışa açıklık, turizm ve doğrudan yabancı yatırımlar birbirlerini etkilemektedir. Ayrıca dışa açıklık düzeyi ile turist sayısının doğrudan yabancı yatırımların belirleyicileri arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, Türkiye ekonomisinde dışa açıklıktaki artışla birlikte artan uluslararası turizm faaliyetleri sonucunda gelişen turizm sektörü, yabancı turist sayısının yükselmesine neden olarak, doğrudan yabancı yatırımların artmasına katkı sağladığı görülmektedir. Politika yapıcılar, Türkiye’nin sahip olduğu doğal, kültürel ve tarihi değerleri ön plana çıkartacak, uluslararası organizasyonlarda, etkinliklerde yer alacak politikalar ile birlikte turizm sektörünü geliştirecek, daha fazla turist

gelişini sağlayacak ve doğrudan yabancı yatırımların artmasına neden olacak politikalar geliştirmelidir. Ayrıca, Türkiye’de sürdürülebilir ekonomik büyüme hedefleri için, son yıllarda gelişmekte olan ülkeler için lokomotif sektörlerden biri olan turizm sektörüne doğrudan yabancı yatırımları yönlendirecek politikalar uygulanmalıdır.

5. Referanslar

- Akın, A., Şimsek, M. Y. ve Akın, A. (2012). Turizm Sektörünün Ekonomideki Yeri ve Önemi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 4 (7), 63-81.
- Andergassen, R. ve Candela, G. (2009). Less Developed Countries, Tourism Investments and Local Economic Development. *Review of Development Economics*, 17(1), 16-33.
- Altıntaş, H. (2009). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Girişi ve Dış Ticaret Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi: 1996-2007. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 64(2), 1-30.
- Apergis, N. ve Tang, C. F. (2014). Is the Energy-Led Growth Hypothesis Valid? New Evidence From A Sample of 85 Countries. *Energy Economics*, 38, 24-31.
- Arık, Ş., Akay, B. ve Zambak, M. (2013). Doğrudan Yabancı Yatırımları Belirleyen Faktörler: Yükselen Piyasalar Örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 97-110.
- Aydemir, O. ve Genç, E. (2015) Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Belirleyicileri, Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kapsamında Bir Analiz, *Türkiye Örneği*, 2(2), 17-41.
- Bezuidenhout, H. ve Grater, S. (2016). The Dimensions of FDI in the Tourism Sector in Africa. *The Journal of Applied Business Research*, 32(4), 1115-1135.
- Bozkurt, E. ve Topçuoğlu, Ö. (2013). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 7, 91-105.
- Chen, X. (2010). The Influence of FDI on China’s Tourism Industry, 1-71, aut.researchgateway.ac.nz/handle/10292/904.
- Contractor, F.J. ve Kundu, S. K. (1995). Explaining Variation in The Degree of Internationalisation Across Firms: The Case of the Hotel Industry. *Journal of International Management*, 1(1), 87-123.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-431.
- Dolado, J. J. ve Lütkepohl, H. (1996). Making Wald Test Work for Cointegrated VAR Systems. *Econometric Theory*, 15(4), 369-386.
- Dunning, J. H. ve Mcqueen, M. (1981). The Eclectic Theory of International Production: A Case Study of the International Hotel Industr. *Managerial and Decision Economics*, 2(4), 197-210.
- Dunning, J.H. ve Kundu, S.K. (1995). The Internationalization of the Hotel Industry – Some New Findings from A Field Study. *Management International Review*, 35(2), 101-133.
- Ege, Z. ve Gürdoğan, A. (2006). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Türk Turizm Sektörü Açısından Değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 43-58, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/yead/article/view/5000170441>.
- Endo, K. (2006) Foreign Direct Investment In Tourism, *Tourism Management*, 27, 600-614.

- Elliott, G., Rothenberg, T. ve Stock, J.H. (1996). Efficient Tests For An Autoregressive Unit Root. *Econometrica*, 64(4), 813-836.
- Engel, R.F. ve Granger, C.W.J. (1987). Co-integration and Error Correction Representation, Estimation and Testing. *Econometrica*, 55(2), 251- 276.
- Erdal, F. ve Tatoğlu, E. (2002). Locational Determinants of Foreign Direct Investment in an Emerging Market Economy: Evidence from Turkey. *Multinational Business Review*, 1(10), 21-27.
- Eşiyok, B. (2011). Determinants of Foreign Direct Investment in Turkey: A panel Study Approach. *MPRA*, 36568, 1-48, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/36568>, Erişim Tarihi: 8.12.2016.
- Fereidouni, H. G. ve Al-Mulali, U. (2014). The Interaction Between Tourism and FDI in Real Estate in OECD Countries. *Current Issues in Tourism*, 17:2, 105-113, DOI: 10.1080/13683500.2012. 733359.
- Garcia-Flores, F., Cirera, V.P., Martin, P. ve Guadarrama, L. (2008). Tourism, Trade and the Enviroment: Tourism and Coastal Development in the Mexican Portion of the Mesoamerican Reef. *Fourth North American Symposium on Assessing the Environmental Effects of Trade*, 8, 1-19.
- Gallego, M. S., Rodriguez, F. L. ve Rodriguez, J. V. P. (2011). Tourism and Trade in OECD Countries. A Dynamic Heterogeneous Panel Data Analysis. *Empirical Economics*, 41(2), 533-554.
- Işık, C. (2016). Türkiye’de Turizm Harcamaları, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Sınır Testi Yaklaşımıyla Analizi. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-8.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration - with Applications to The Demand for Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.
- Kadir, N. ve Jusoff, K. (2010). The Cointegration and Causality Tests for Tourism and Trade in Malaysia. *International Journal of Economics and Finance*, 2(1),138-143.
- Kar, M. ve Tatlısöz, F. (2008). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Hareketlerini Belirleyen Faktörlerin Ekonometrik Analizi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(14), 436-459.
- Karagöz, K. (2007). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerini Belirleyen Faktörler: 1970-2005. *Journal of Yasar University*, 2(8), 927-948.
- Katircioğlu, S. T. (2006). Tourism, Openness and Growth Triangle in a Small Island: The Case of North Cyprus, 17th Symposium. Compstat; Computational Statistics, Rome. 28 Ağustos- 1 Eylül. 1163-1170.
- Katircioglu, S. (2009). Foreign Direct Investment And Economic Growth in Turkey: An Empirical Investigation by The Bounds Test for Co-Integration and Causality Tests. *Izvorni Znanstveni Rad, UDK 339.727.22:338.1(560)*.
- Katircioglu, S. (2011). The Bounds Test to The Level Relationship and Causality Between Foreign Direct Investment and International Tourism: The Case of Turkey. *E+M Ekonomie A Management*, 1, 6-13.
- Khan, H., Toh, R. S. ve Chua, L. (2005). Tourism and Trade: Cointegration and Granger Causality Tests. *Journal of Travel Research*, 44(2), 171-176.
- Kızılkaya, O., Sofoğlu, E. ve Karaçok, Z. (2016). Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23(1), 203-215.

- Kulendran, N. ve Wilson, K. (2000). Is there a Relationship Between International Trade and International Travel?. *Applied Economics*, 32(8), 1001-100.
- Kundu, S.K. ve Contractor, F.J. (1999). Country Location Choices of Service Multinationals – An Empirical Study of the International Hotel Sector. *Journal of International Management*, 5(4), 299–317.
- Moore, W. ve Craigwell, R. (2008). Foreign Direct Investment and Tourism in SIDS: Evidence from Panel Causality Tests. *MPRA Paper*, 33438, 1-15.
- Narayan, P.K. (2005). The Saving and Investment Nexus for China: Evidence from Cointegration Tests. *Applied Economics*, 37(17), 1979-1990, DOI:10.1080/00036840500278103.
- Özcan, B. ve Arı, A. (2010). Doğrudan Yabancı Yatırımların Belirleyicileri Üzerine Bir Analiz: OECD Örneği. *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 12, 65-88.
- Peric, J. ve Radic, M.N. (2011). Sustainable Foreign Direct Investment in Tourism Sector of Developing Countries. *Sustainable Tourism: Socio-Cultural, Enviromental and Economic Impact*, 263-278.
- Peric, J. ve Radic, M.N. (2015). Tourism Productivity and Tourism FDI in Croatia. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(5), 425-433.
- Peric, J. ve Radic, M.N. (2016). Development Impact of FDI in Hotel: Case Study of Terme Tuhelj in Croatia. *AlmaTourism-Journal of Tourism, Culture and Territorial Development*, 13, 66-78.
- Pesaran, M.H., Shin, Y., ve Smith, R.J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289- 326.
- Pham, M. L. ve Tran, P. P. (2015). The Granger Causality Relationship Between International Tourist Arrivals and Foreign Direct Investment: Emprical Evidence from Turkey. *The 9th International Days of Statistics and Economics*, 1291-1300.
- Phillips, P. C. ve Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression, *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Polat, E., Turkan, S., ve Gunay, S. (2010). Relationship Between Tourism and Trade in Turkey. *International Conference On Applied Economics (ICOAE)*. 591-596.
- Samimi, A. J., Sadeghi, S. ve Sadeghi, S. (2013). The Relationship Between Foreign Direct Investment and Tourism Development: Evidence from Developing Countries. *Institutions and Economies*, 5(2), 59-68.
- Sakyi, D., Commodore, R. ve Opoku O. E.E. (2015). Foreign Direct Investment, Trade Openness and Economic Growth in Ghana: An Empirical Investigation. *Journal of African Business*, 16(1-2), 1-15.
- Salleh, N.H.M., Othman, R. ve Sarmidi, T. (2011). An Analysis of the Relationships Between Tourism Development and Foreign Direct Investment: An Empirical Study in Selected Major Asian Countries. *International Journal of Business and Social Science*, 2(17), 250-257.
- Sandford, D.M. ve Dong, H. (2000). Investment in Familiar Territory: Tourism and New Foreign Direct Investment. *Tourism Economics*, 6(3), 205-219.
- Selek, D. (2009) . *Turizm Sektöründe Yabancı Sermaye Yatırımları: 1980 Dönemi Sonrası Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Selvanathan, S., Selvanathan, E.A. ve Viswanathan, B. (2009). Causality between Foreign Direct Investment and Tourism: Empirical Evidence from India, 1-13, <https://ideas.repec.org/p/eab/financ/22944.html>.
- Shan, J. ve Wilson, K. (2001). Causality between Trade and Tourism: Empirical Evidence from China. *Applied Economics Letters*, 8(4), 279-283.

- Subbarao, S. (2008). A Study On Foreign Direct Investment (Fdi) İn Indian Tourism. *Conference On Tourism İn India – Challenges Ahead*, IIMK, 108-113.
- Surugiu, C. ve Surugiu, M. R. (2011). Causality between Tourism Exports and Trade Openness: Empirical Analysis for Romanian Tourism. *Revista Tinerilor Economisti (The Young Economists Journal)*, 1(17), 100- 109.
- Sharma, A., Johri, A. ve Chauhan, Ajay (2012). FDI: An Instrument of Economic Growth&Development in Tourism Industry. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 2(10), 1-6.
- Şahbaz, A ., Buluş, A. ve Kaleci, F. (2016). The Relationship Between Openness, Foreign Direct Investment, and Poverty: The Case of Turkey. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 15 (4), 1106-1117, DOI: 10.21547/jss.265500.
- Tandoğan, D. ve Genç, M. (2016). Türkiye’de Turizm ve Ticari Açıklık Arasındaki İlişki: Toda ve Yamamoto Nedensellik Yaklaşımı. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 59-70.
- Tang, S., Selvanathan, E.A. ve Selvanathan, S. (2007). The Relationship Between Foreign Direct Investment and Tourism: Empirical Evidence from China. *Tourism Economics*, 13(1):25-39.
- Tarı, R. ve Bıdırdı, H. (2009). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Temel Belirleyicileri: 1990-2006 Dönemine İlişkin Ekonometrik Analiz. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 253- 268.
- Terzi, H. ve Pata, U. K. (2016). Türkiye’nin İktisadi Büyümesinde Turizm Sektörünün Katkısı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 48, 45-64.
- Tisdell, C. ve Wen, J. (1991). Investment in China’s Tourism Industry: Its Scale, Nature and Policy İssues. *China Economic Review*, 2(2), 175-93.
- Tomohara, A. (2016). Japan’s Tourism-Led Foreign Direct Investment Inflows: An Empirical Study. *Economic Modelling*, 52, 435-441.
- Topallı, N. (2016). Doğrudan Sermaye Yatırımları, Ticari Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye ve BRICS Ülkeleri Örneği. *Doğuş Üniversitesi*, 17(1), 83-95.
- Vergil, H. ve Ceştepe, H. (2006). Döviz kuru değışkenliği ve yabancı doğrudan yatırım akımları: Türkiye örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1(55), 975-986.
- Vijayakumar, N, Sridharan, P. ve Rao, K., C., S. (2010). Determinants of FDI in BRICS Countries: A Panel Analysis. *Journal of Business Science and Applied Management*, 5(2), 1-13.
- Willem, D.V. ve Nair, Swapna (2006). Foreign Direct Investment, Service Trade Negotiations And Development: The Case Of Tourism İn The Caribbean. *Development Policy Review*, 24(4), 437-454.
- Wong, K. N. ve Tang, T. C. (2010). Tourism And Openness To Trade İn Singapore: Evidence Using Aggregate And Country-Level Data. *Tourism Economics*, 16(4), 965-980.
- Yapraklı, S. (2006). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Belirleyicileri Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *Dokuz Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 21(2), 23-48.
- Yazdı, S. K., Salehi, K. H. ve Soheilzad, M. (2015). The Relationship Between Tourism, Foreign Direct Investment And Economic Growth: Evidence From Iran. *Current Issues İn Tourism*, DOI: 10.1080/13683500.2015.1046820.

- Zaman, K., Moemen, M.A. ve Islam, T. (2016). Dynamic Linkages Between Tourism Transportation Expenditures, Carbon Dioxide Emission, Energy Consumption And Growth Factors: Evidence From The Transition Economies. *Current Issues In Tourism*, 3-16, DOI: 10.1080/13683500.2015.1135107, Erişim Tarihi: 06.12.2016.
- Zeren, F. ve Ergun, S. (2010). AB'ye Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerini Belirleyen Faktörler: Dinamik Panel Veri Analizi. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, (1), 67-83.